

— в епоху палеоліту розвивалися родові мови, що, постійно вдосконалюючись, підійшли до утворення племінних мов;

— вірування населення на землях України в епоху палеоліту сформувалися як тотемізм, магія і анімізм;

— епоха палеоліту “благословила” появу первісного мистецтва: наскельних і печерних розписів; виготовлення з глини, каменю, кісток тварин і янтарю, дерева, мушель та іншого матеріалу фігур людей, тварин, амулетів, прикрас у вигляді статуєток, підвісок, браслетів, намист, первісних дитячих іграшок та ін;

— населення на землях України в період палеоліту широко використовувало народні методи навчання первісним ремісничим професіям дітей і підлітків та їх підготовки до життя, народні методи виховання в умовах сім’ї; сформувалися народно-педагогічні уявлення про основи родинного виховання і роль матері в ньому та ін.

1.2. Народно-педагогічні уявлення в епоху трипільської культури

Близько 7 тис. років тому пізній палеоліт змінився новим історичним періодом, який відомий у науці під назвою неоліту¹, що характеризується переходом населення цієї епохи від збиральництва, полювання і риболовлі до скотарства та землеробства.

Населення на землях України в епоху неоліту уже виготовляло мотики, човни, будувало плоті, житла різного типу. Удосконалилася технологія виготовлення різноманітних знарядь праці з кісток і рогу, каменю і дерева (серпи з кремінними вкладишами-лезами, наконечники стріл, первісні пристрої для обробки землі тощо). Виникає примітивне ткацтво, значно поширюється ліпний глиняний посуд. Неоліт пов’язаний також з переходом від родинно-побутового суспільного устрою до племінного, а отже, настали досить бурхливі еволюційні перетворення родових мов у мови племінні, які й будовою, і словниковим складом, і функціональним значенням та своєю роллю стали більш доскональними, а граматичною будовою перетворилися на мову праукраїнців. Племінні мови виникли в результаті асиміляції одних родових мов іншими і лягли в основу мов окремих народностей.

¹ *Неос* (гр.) — новий; *літос* — камінь; неоліт характеризується розповсюдженням шліфованих, а потім і свердлених кам’яних знарядь праці (топірці, молотки з просвердленими отворами під дерев’яні держакі — рукояті тощо).

Більш високий рівень мови і мовлення населення на землях України в епоху неоліту розкрив, розширив можливості розвитку культури, мистецтва, первісної науки (відповідно до рівня розвитку суспільних взаємин) у вигляді зведень спостережень і досвіду, що передавалися новим поколінням як канонічні судження, а подекуди — “одягнені” у шата легенд, навчання і виховання підростаючого покоління.

Докладний розгляд життя і побуту населення на землях України від найдавніших часів став потрібним для простеження формування національної педагогічної думки, її зародження, етапів розвитку, бо ще ніхто і ніколи не “зазирав” до таких глибин історії, навіть не було спроби простежити витоки української школи, освіти і педагогіки, якій, всупереч догматичним твердженням застарілих наукових концепцій вчених різних країн, не кілька століть, а понад 5, а то й 7 тисяч років.

Залучення досягнень археології, історії, мовознавства, археографії і палеографії дає можливість відновити, а то й реанімувати, народно-педагогічні уявлення наших далеких пращурів.

Надзвичайно довга епоха матріархату самою Долею визначила жінку-матір учителькою-наставницею своїх дітей, насамперед дівчаток, яких навчали першоткацтву, першогоптуванню, першовишиванню, ліпленню з глини й обпаленню в печах посуду, скульптурних композицій, фігурок (передусім жіночих), що прикрашалися різьбленими і фарбованими лініями, геометричними та овальними композиціями. Можливо, колись настане час і буде доведено, що це — прадавнє символічне, поки що не розшифроване, письмо часів навіть палеоліту або початку неоліту, як це сталося з глиняними табличками клинописного письма Шумеру, що після прочитання допомогли дослідити життя “дописемної епохи”¹, але ж шумерські письмена датовані лише III тисячоліттям до Різдва Христового, тоді як письмена праукраїнців трипільської культури вчені адресують на цілу тисячу років раніше уже відомих цивілізацій, а праписемність (малюнок, символ, стилізоване зображення, риски) і поготів!

Проте все сміливіше висловлюється думка (припущення, здогадки, посилення на наукові конкретні докази) про існування

¹ *Замаровський В.* Спочатку був Шумер. — К., 1983; *Mierzejewski A.* Tajemnice glińanych tabliczek. — Warszawa, 1981; *Варза Д.* Древний восток: У начал истории письменности. — Будапешт, 1979.

писемності у трипільців. Сенсаційними слід вважати знахідки праукраїнського відповідника з могили Нижнього Подніпров'я шумерського зображення центрального епізоду "Поєми про Гільгамеша", про яку журнал "Українська культура" вперше повідомив у № 7 за 1992 р.¹ На шпальтах газет і журналів все частіше з'являється твердження про те, що українській мові не менше 5 тис. років². До того ж відомо, що дедалі більш аргументовано вчені європейських та інших країн доводять, що праісторичне наскельне мистецтво (печери і гори) по суті своїй все-таки є протописемністю прадавніх українців.

У степу біля Мелітополя громадиться купа великого каміння — Кам'яна Могила, її грати — печери в епоху неоліту і бронзи — були, як свідчать дослідження останніх десятиліть святилицем населення тієї доби. Петрогліфи і малюнки Кам'яної Могили зроблені охрою. Петрогліфи — прямі та звивисті лінії, кола й квадрати, трикутники й ромби, ямки-луночки порожні або заштриховані прямою чи навкісною сікою. Малюнки — бики, телята, коні, собаки, навіть пара волів у ярмі та інші тварини. Деякі малюнки пов'язані з культом сонця³.

Тож і тут історія залишила навіки і прийдешнім поколінням ці нерозгадані, нерозшифровані письмові послання.

Вчені-палеографи, які досліджують писемні пам'ятки, давно визнали, що, припустимо, єгиптяни своє ієрографічне письмо вважали досконалим, бо, крім зображень окремих слів, що означають поняття, назви, вислови, воно мало й ієрогліфи, що означали звуки, склади, а отже, могли передавати найскладніші почуття. "Ієрогліфічне письмо — мова богів", — казали давні єгиптяни.

Таким чином, залишається чекати достовірного розшифрування писемності населення трипільської культури, щоб з'ясувати, про що вони бесідували зі своїми богами, що вважали моральним, а що аморальним, які методи виховання і навчання існували, даючи змогу досягати високої результативності.

За станом на кінець 90-х років ХХ ст. достовірно доведено символіку давніх українських вишиваних рушників. Так, пряма

¹ Шилов Ю. Найглибший корінь Русі // Українська культура. — 1992. — № 7. — С. 35.

² Українська ровесниця санскриту // Освіта. — 1991. — № 36. — 7 травня. — С. 2—3; Довгич В. Скільки ж років "руській" мові? // Рад. освіта. — 1990. — 16 жовтня. — № 8. — С. 2.

³ Утевська П. Невмиручі знаки. — К., 1976. — С. 19—21.

лінія символізує життя, хвиляста — воду, трикутник — вогонь (у вершинному куті — вогонь, біля основи — земля і вода), квітки, що ніби розквітли на єдиному стовбурі, — символ дерева життя, жолуді — символ достатку, тут також стилізовані чоловічки і символіка віри, вірності, щастя, правди, любові, ніжності тощо. Власне, це є відгомонам першописьма, яке, безсумнівно, передувало трипільській культурі. Напевно стверджувальної відповіді поки що не можна дати, як немає підстав і для категоричного спростування.

У Стародавньому Єгипті, Шумері, Китаї, Індії, в державах інших давніх цивілізацій були спеціальні писці (переписувачі) і творці рукописних праць, яких готували у спеціальних школах, іноді — при храмах жерців. Є всі підстави вважати, що наші попередники мали в чомусь подібні навчальні заклади (школи, центри, а то й ремісничі цехи) чи індивідуальних учителів, які готували дітей певної знаті (на той час уже відбулось майнове розшарування населення) мистецтву письма.

На жаль, ця сторона історії культури, освіти і виховання дітей досліджена найгірше. Власне, слово “досліджена” тут вжито за певною інерцією (аналогією), бо ніхто цим по-справжньому не займався, матеріальних свідчень не знайдено.

Розкопки неолітичних пам'яток культури — могильників, поселень, побутових і решток перших культових приміщень на р. Молочна (на північ від Мелітополя) на значній частині Дніпра-Славутича (між Дніпропетровськом і Запоріжжям), на Сіверському Дінці, у басейні річок Прип'ять, Десна та в інших місцевостях, свідчать про наявність у населення України доби неоліту камінних і кістяних мотик для обробки землі, зернотерок, глиняного, гарно розфарбованого чи прикрашеного візерунками (геометричної, овальної та інших форм — рисками, лініями) посуду. Населення України степової смуги в V—IV тисячоліттях до Різдва Христового мали домашніх тварин, зародки землеробства, первісний агрономічний і астрономічний календарі (а отже, систематичні, науково організовані спостереження, результати яких письмово оформлені, при чому не примітивними письменами — зарубинками, а такими знаками, що могли передати усю глибину відкриттів, досвіду, аналізу висновків, теоретичні узагальнення), надзвичайно високий рівень культури, вірувань, моралі, і найголовніше — населення на землях України в епоху неоліту вплинуло на формування праукраїнської давньої мови!

Це помічали вітчизняні вчені М. Драгоманов, М. Красунський, А. Кримський, А. Бархударов, В. Іванов, Т. Єлізаренкова, Л. Лелеков, Л. Силенко, О. Широков та інші знавці східних народів, мов, культур¹.

Відкриття українських вчених останніх десятиліть дають змогу радикально переглянути підходи до індоєвропейської історії, до давньої української мови, яка є не лише старшою від усіх слов'янських, у тому числі й так званої старослов'янської, а й санскриту, давньогрецької, латинської та інших арійських мов².

Є вірогідне (і досить доказове) припущення, що ще в епоху неоліту частина племен із середньої частини басейну Дніпра перекочувала на південний схід, до р. Ганг, де змішалася з місцевим населенням, асимілювалася, збагативши молоду тоді мову санскрит словами, що позначають предмети, явища, події, процеси, стан. Так, у санскриті (нині мертва давньоіндійська мова) з'явилися слова мови праукраїнців³: арієць — ар'я; багато — багута; берімо — бгарама; був — бгу; бувати — бгавати; будити — буд; буття — бгут; вар — вар; вгоджати — гаджати; вертити — вартіта; видіти — видіта; вітання — віта; гласити — гласати; гнути — гну; дати — дата; два — два; дванадцять — двадаса; двері — двара; двісті — двасата; жінка — джані; жонатий — джанітар; знати — джанати; кара — кара; карб — карб; кут — кута; любити — любг'яти; мати — матар; міра — міра; мла — мла; мур — цур; неня — нана; нічна — ніча і т. д.⁴

Ця людність залишила по собі значні культурні крижі не лише мовного плану. Племена, що населяли територію сучасної Правобережної України наприкінці IV тисячоліття до Різдва Христового, мали уже мотичне землеробство, первинне ткацтво і первинне вишивання. Ці племена проіснували до II тисячоліття до н. е. й увійшли до історії під назвою людності трипільської культури⁵.

¹ Древність українських говорів // Індо-Європа. — 1991. — С. 8—9; Красунський М. Древність малоросійського язика // Там само. — С. 9—39; Українсько-санскритський лексикон // Там само. — С. 40—42.

² Там само. — С. 9—10.

³ Перше слово в українському звучанні, друге — на санскриті.

⁴ Українсько-санскритський лексикон // Індо-Європа. — 1991. — С. 40—42.

⁵ Від назви села Трипілья Київської обл., де наприкінці XIX ст. було вперше відкрито рештки поселень цих племен праукраїнців.

Людність трипільської культури вирощувала пшеницю, ячмінь, просо: урожай збирали серпами з кременними лезами. Зберігали врожай у великих глиняних посудинах і спеціальних зернових ямах. Зерно перетворювали за допомогою кам'яних зернотерок на борошно, з якого випікали подовий хліб — українську паляницю, що відтоді уже кілька тисячоліть є основним продуктом харчування, який смакує багатьом народам світу.

Трипільці стали родоначальниками перших овочевих страв із додаванням м'яса чи річкової риби — прообразів майбутніх славнозвісних борщів українських, вельми вітамінізованої страви, яка, як показує досвід багатьох народів, і досі не знайшла собі альтернативи. Причому смакові якості борщу, молочних страв і виробів з м'яса найкраще зберігаються у глиняних (полив'яних) макітрах, глечиках, полумисках, жбанах та ін.

Розведення великої рогатої худоби, коней, свиней, догляд за житлом¹, яке наші предки зводили з дерева і глини з двосхилою покрівлею, вимагали нових знань, якісно нових умінь і навичок, нового підходу до постановки навчання і виховання підростаючого покоління населення праукраїнців трипільської культури.

Не можна забувати, що людність епохи неоліту вже мала свою чітку релігію, віровчення. Пантеон богів був у складі Дажбога², Тата Оря і Матері Лель (вважаються предками українців)³; крім того Стрибога (бог вітру), Сварога (бог неба), Хорса (бог сонця), Перуна (бог грози і грому), Макоші (богиня роду), Велеса (бог — покровитель тварин), Позвода, або Віхра (бог повітря), Купала (бог — покровитель плодів земних), Коляди (бог зимових свят).

Великий пантеон небожителів наділявся значною кількістю міфів, легенд, переказів, на яких зросли вірування праукраїнців епохи неоліту. Так до нашого часу дійшли згадки про те, що Дажбог був пов'язаний із сонячним світлом, він дарує людям

¹ Великі хатні споруди праукраїнців-трипільців поділялися на внутрішні приміщення, кожним з яких володіла одна сім'я. Поселення праукраїнців-трипільців належали окремим родам або невеличким племенам.

² В основі Дажбога лежить Трисуття: Яв — (світ явний, матеріальний), Нав — світ невидимий, духовний; Прав — звід законів, правил матеріального й духовного буття; Три основи світу, у вигляді тризуба в обрамленні сонця.

³ Докладніше див.: *Бондаренко В., Кондрашук М.* "Дажбоже наш, ми вірні внуки твої..." Особливості РунВіри, її культу і церковної організації // *Людина і світ.* — 1991. — № 7. — С. 19.

життя. І не випадково сучасні прихильники РУНВіри¹ першоосновою несвідомого і свідомого Буття обрали саме Дажбога².

Діти епохи неоліту добре знали своїх богів, віру батьків та пращурів.

Неоліт характеризується матріархальними суспільними взаєминами, що поширювалися на всі землі Праукраїни-Оріани. Між іншим, походження білої раси індоєвропейців з кореня, який складало населення Оріани-Праукраїни, стало науковим переконанням багатьох вітчизняних та закордонних дослідників, а засновник РУНВіри і автор "Мага Віри" Лев Силенко вважає, що внаслідок подальшого історичного розвитку наші предки, а слідом за ними й пізніші покоління українців, втратили свою ідентичність³.

Матріархальні взаємини існували і у населення трипільської культури, що мало значний вплив на побудову, зміст і методи виховання дітей тієї доби.

Тож чи були школи для дітей у трипільців?

Як відомо, для створення школи мають природно скластися певні умови, а саме:

- достатній ступінь розвитку засобів виробництва, знярядь праці та різних видів господарської діяльності;
- високий рівень духовної культури населення;
- наявність такої мови, яку б розуміла більшість населення, визнавала її за інструмент спілкування з іншими членами суспільства;
- перехід писемності від її примітивних форм до більшої виразності знаків, за допомогою яких фіксується суспільна пам'ять людності;
- багатоплановість виробничої діяльності населення, розмаїття народних традицій, прогресивних обрядів і ритуалів, сформованість стійких сімейних стосунків та ін.

Всі ці умови у населення на землях України в епоху неоліту — уже існували, мали характер завершеної досконалості. А тому уже сьогодні (без достатнього археологічного доведення) можна

¹ РУНВіра — Рідна українська національна віра.

² Силенко Лев. Мага Віра: Сім Законів правильного життя // Наука і суспільство. — 1992. — № 1. — С. 56.

³ Бондаренко В., Кондрашук М. "Дажбоже наш, ми вірнії внуки твої..." Особливості РУНВіри, її культу і церковної організації // Людина і світ. — 1991. — № 7. — С. 17.

вести мову про спеціальне навчання дітей багатьом видам діяльності, професійним навичкам та умінням, а такі, як домашні (хатні) промисли, взагалі не можливі без індивідуального учнівства безпосередньо в сім'ї.

Досі не знайдено жодного підручника чи посібника для тогочасних шкіл, як немає й навчальних планів і програм (навіть у найпростішій формі), бо всіх їх, як і численні унікальні духовні книги епохи неоліту, знищено вогнем, мечем і водою під час і відразу після хрещення Київської України-Русі в 988 р.

Наші попередники готували своїх дітей до різноманітної діяльності: ведення домашнього господарства, посильної участі в основних видах господарського життя, хатніх промислів і ремесел, що тоді вже були добре розвинені, виготовлення прикрас, посуду та художніх виробів, відправи ритуалів, обрядів, участі у традиційних дійствах.

Носії трипільської культури розпочинали виховання своїх дітей розповідями про рід, предків, сповіщали своїм чадам легенди про перших людей, про світобудову, про богів і небожителів, закладаючи основи моралі та моральності тогочасної людності.

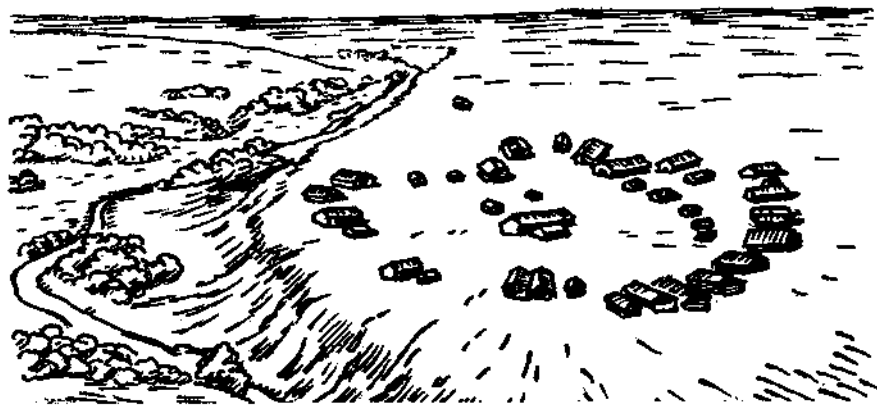

Рис. 1. Трипільське поселення біля с. Халеп'я Київської області (уявний вигляд) (Історія України: У 2 т. — Т. 1. — К., 1950. — С. 21)

Зміст і характер виховання визначалися умовами життя і виробничою діяльністю дорослих. У племенах, де займалися землеробством, дітей здебільшого призначували до землеробства, скотарством — до скотарства, рибальством — до рибальства, мисливство — до мисливства тощо.

На останніх стадіях матриархату з'явилися перші заклади для життя і виховання дітей — будинки молоді, де під керівництвом старшин роду вони готувалися до життя та праці. Ці будинки були окремими для хлопчиків і дівчаток.

Якщо аналізувати стан освіти і виховання епохи неоліту з позиції неупереджених учених, коли наукові судження і висновки будуються лише на фактах і документальних свідченнях, без огляду на "старшого брата", система виховання і освіти населення праукраїнців уже в IV—III тисячоліттях до Різдва Христового була прогресивнішою порівняно з багатьма цивілізаціями тогочасного світу.

У III—II тисячоліттях до Різдва Христового в більшості районів Лівобережжя України проживали скотарські племена ямної, катакомбної, зрубної та інших культур, які були досвідченими скотарями і майстрами бронзового литва. Ці племена провадили жвавий обмін продукцією скотарства і бронзового ремесла з населенням Середземномор'я і Кавказу, із сусідніми племенами, особливо з населенням так званої *культури шнурової кераміки*¹.

Родовий лад цих племен був патріархальним.

Приблизно в ті часи Верхнє Подністров'я, Правобережжя і частини Лівобережжя Дніпра заселяла група племен комарівської культури; Побужжя і Придніпров'я займали скотарсько-землеробські племена кіммерійців (найдавніші племена, назва яких збереглася не у вітчизняних джерелах, а в писемних грецьких і ассірійських пам'ятках). І кожне з цих племен розмовляло близькими (спорідненими) мовами.

Патріархат характеризується тим, що в цей період створюється одношлюбна сім'я — моногамія, батько (чоловік, глава сім'ї та усієї родини) посідає ключові позиції в господарській діяльності, в організації міжплемінних взаємин, нескінченних збройних сутичках і воєнних діях (конфліктах), і, звичайно, в сім'ї.

Батьківський рід (патріархат) сприяв широкому розповсюдженню знарядь праці з міді й бронзи, а отже, на зміну неоліту приходить той ступінь розвитку суспільства, що відомий історикам під назвою бронзового віку, який передував залізному. На землях України це сталося від III до початку I тисячоліття до Різдва Христового.

¹ Назва походить від керамічного посуду, поверхню якого прикрашали відбитками шнура.

Звичайно, такий процес в історії людства тривав досить довго, проте вже для доби раннього заліза характерні тісні зв'язки населення Середнього Подніпров'я і Північного Кавказу, про що свідчать бронзові статуетки — підвіски оголених фігурок (до 5 см заввишки з отвором для підвішування), що мали культове значення. Зразки таких підвісок знайдено в розмиві одного з пагорбів праукраїнських поховань біля с. Жовніне, на Черкащині.

Археологічні знахідки, зроблені у різних областях України, які в наукових колах мали сенсаційне значення, свідчать про високу духовну культуру і культуру господарської діяльності населення, високий рівень виробництва. Так у с. Дубове Павлоградського району Дніпропетровської області лише протягом 1989 р. знайдено знаряддя праці епохи неоліту (ножі, скребла, заготовки та ін.). Сенсаційною була знахідка бронзового кинджала передскіфської доби. Ця знахідка в умовах України унікальна, бо сам кинджал відлито за восковою формою, литво художнє, фігурне, високомистецьке (грибоподібна верхівка, ажурна рукоять). У тому ж районі було відкрито поховання неоліту, знайдено точені молотки та інші знаряддя (глиняний кар'єр біля селища Шахтобудівник).

Неолітичні поселення відкрито в межах сучасного Кривого Рогу ("Рибасово" — на правому березі ріки Саксагань), що датуються IV тисячоліттям до Різдва Христового. Фрагменти кераміки, покриті рядами наколів, ямок, відбитків гребінчастого штампай у вигляді сітки з прокресленими лініями, свідчать про високий рівень розвитку мистецтва ремісників. Різноманітність орнаментальних прийомів вказує на порівняно високорозвинений художній смак.

Починаючи з 1954 р. вчені неодноразово знаходили відбитки зерен злаків на кераміці у неолітичних поселеннях на землях сучасної України. Як показали дослідження, відбитки злаків належали ячменю посівному. Неможливо переоцінити це видатне досягнення людства, яке відіграло велику роль у розвитку цивілізації¹.

Судячи за знахідками, неолітичне населення Криворіжжя належить до групи племен так званої дніпро-донецької культури. Характерною ознакою цієї культури є поширення кераміки,

¹ Мельник О. Криворіжжя до Кривого Рогу // Заграва. — 1992. — № 11. — Жовтень. — С. 4.

Прикрашеної гребінчастим або накілчатим орнаментом. Робився він за допомогою відбитків на сирій глині дрібнозубчастого штампа, який найчастіше виготовлявся з річкової мушлі¹.

Неолітичні поселення на нинішньому Криворіжжі ("Рибасово", вул. Ватугіна та ін.) свідчать, що в цих краях, у Середній Наддніпрянщині, здавна жили племена, які, як і всюди, вели господарство, зводили житла, виховували і навчали дітей, вірили у своїх богів, "по-божому" (йдеться про старі традиції) ховали своїх небіжчиків. І таким типовим було життя у більшості племен епохи неоліту — доти, доки на історичній арені не з'явилися скіфи і грецькі міста-колонії.

Контрольні запитання і завдання

1. У чому, на вашу думку, полягала відмінність у вихованні дітей, підлітків і молоді населення палеоліту та неоліту? Аргументуйте свою відповідь.

2. Чому не збереглися писемні свідчення про систему освіти і виховання підрастаючого покоління епохи неоліту?

3. Складіть логіко-структурну схему (таблицю, конспект-схему) змісту виховання у первісному суспільстві.

Література для самостійного опрацювання

0. Антологія педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П. Калениченко. — М., 1988.

у Виховання у східних слов'ян у дофеодальний період // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. — К., 1991.

Любар О.О., Федоренко Д.Т. Історія педагогічної думки і освіти в Україні. Частина перша: Дохристиянський період. — К., 1993.

¹ Мельник О. Криворіжжя до Кривого Рогу // Заграва. — 1992. — № 11. — Жовтень. — С. 4.